

Prof. dr Boris Kršev
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
krsevboris@sbb.rs

UDK 355(497.1)“1941/1945“
UDK 355:929 Mihailović D.
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2013.
Odobren: 31. 12. 2013.

KARAKTER ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941. KAO POVOD ZA DONOŠENJE ZAKONA O REHABILITACIJI¹

SAŽETAK: Rad se bavi analizom najvažnijih događaja u razvoju četničkog pokreta u Srbiji tokom 1941. godine, koji ga nakon njegovog konstituisanja svrstavaju u „blok antihitlerovske koalicije“. Istovremeno, pored tog pokreta, stasava još jedan antifašistički, tzv. partizanski pokret, predvođen jugoslovenskim komunistima. Premda se oba pokreta deklariraju kao oslobodilački, u startu se razlikuju na ideološkoj osnovi – u pogledu društvenog uređenja zemlje, njenog kontinuiteta i rešavanja nacionalnog pitanja. I umesto da ih je početni antifašizam približio, pokreti su dozvolili da ih ideološke razlike potpuno udalje, dovodeći u pitanje i sam odnos prema okupatoru. Na kraju 1941. četnički pokret u Srbiji prelazi na svojevrstu „pasivnu rezistenciju“ prema okupatoru koja poprma odlike kolaboracionizma, dok partizanski nastavlja sa aktivnim otporom – ali izvan Srbije. No te odlike četničkog pokreta u Srbiji 1941. biće dovoljne da se usvajanjem *Zakona o rehabilitaciji* izvrši potpuna revizija njegovog karaktera, koji je on imao – kako izvan Srbije tako i u ostalim godinama rata.

KLJUČNE REČI: *četnici, Dragoljub Mihailović, Srbija 1941, antifašizam, kolaboracionizam, revizionizam.*

¹ Članak se temelji na autorovom radu **Neke činjenice o karakteru četničkog i partizanskog pokreta u Srbiji 1941**, saopštenom na Međunarodnom naučnom skupu održanom 1–2. decembra 2012. u Novom Sadu, na temu *Politička upotreba prošlosti – Istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, u organizaciji **Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe** i **AKO – Alternativne kulturne organizacije** iz Novog Sada.

Uvod

Događaji s kraja osamdesetih godina XX veka jasno su ukazivali na to da nastupa nova istorijska epoha. Pobeda kapitalizma kao svetskog sistema odigrala se „preko noći“ i bila je za mnoge aktere jugoslovenske političke scene neočekivano iznenađujuća. Komunistički je propadao ne samo zato što su njegovi glavni protagonisti prestali da veruju u njega kao poredak, nego i zbog toga što mu je sopstvena ekonomska nesposobnost da zadovolji potrošačko društvo navukla omču oko vrata, gušeći pri tome svaki pokušaj iznalaženja alternativnih rešenja. To se naročito osećalo na jugoslovenskom prostoru, gde su brojne (bezuspešne) „dugoročne mere ekonomske stabilizacije“ praćene inflacijom, porastom nezaposlenosti, padom standarda, korupcionaškim aferama, kao i stalnim nestašicama osnovnih životnih namirnica i robe široke potrošnje, naterale obične građane da postanu indiferentni, pa čak i neprijateljski raspoloženi prema režimu, u kome su preko tri decenije relativno dobro živeli. Na drugoj strani, razočarenje u postojeći sistem prouzrokovalo je i preispitivanje njegove istorijske pozadine – odnosno kako su i pod kojim okolnostima komunisti došli na vlast u Jugoslaviji. Nemajući odgovore za izlaz iz privredne krize, političke elite pronalaze „Solomonsko rešenje“ da izlaz potraže aktivirajući nacionalno pitanje, čije rešavanje im se učinilo mnogo „sigurnije i lakše“ ne bi li i dalje zadržali *status quo* i ostali na vlasti, negoli rešavanje nagomilanih ekonomskih i socijalnih problema.

U „dobar“ čas javio se početkom osamdesetih (mart 1981) i albanski separatizam na Kosovu, koji je Beograd želeo da iskoristi za rekonstrukciju Srbije – kako bi je iz složene federativne jedinice pretvorio u jedinstvenu republiku (bez autonomnih pokrajina). Važan momenat u realizaciji tog plana predstavljao je i *Memorandum SANU* iz 1986. godine, u kom se osuđuje sve prisutnija dezintegracija privrede i države kao direktna posledica Ustava SFRJ iz 1974. Lamentirajući posebno nad „srpskim pitanjem“, u dokumentu se sva odgovornost za položaj srpskog naroda u SFRJ prebacuje na komuniste i „kominterovsko nasleđe u vođenju nacionalne politike“.² Godinu dana kasnije, sa (po mnogima) ključne VIII sednice CK Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević je poručio: „Ako politika dezintegracije i separatizma ne siđe sa scene,

² VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, Dokumenti, *Memorandum SANU*, Beograd 2007, 91–119.

ovo društvo nema perspektivu, ono mora da se raspadne“. Poruka je bila jasna – ili će Jugoslavija predstavljati i dalje centralizovanu i unitarističku državu po zahtevu Beograda, ili je neće biti.³

Ubrzo je talas nacionalizma preplavio Srbiju, a potom se preneo i na čitavu zemlju – zapljuskujući podjednako sve njene entitete. Kako je stvorena psihoza da jedino Srbi nemaju rešeno nacionalno pitanje, krenulo se u potragu za „dežurnim krivcem“ za takvo stanje. Identifikujući komunizam kao jedini uzročnik „svih srpskih zala“ trebalo je saseći njegov „adventivni koren“ koji se nije nalazio u Ustavu, nego u NOB-u, AVNOJ-u i u tekovinama socijalističke revolucije. Mediji u Srbiji su brujali o Jugoslaviji kao najvećoj grešci, zapravo „grobnici“ srpskog naroda. U ime novog srpskog nacionalnog jedinstva (s obzirom na sve glasnije zahteve „svi Srbi u jednoj državi“) tražila se nova paradigma okupljanja „vaskolikog“ (dezintegrisanog) srpstva.

Na drugoj strani, to je značilo raskinuti sa tradicionalnim shvatanjem da je antifašizam proizvod komunizma, tako da započinje proces srbizacije ili „nacionalizacije antifašizma“, odnosno „čišćenja antifašizma od komunista“. ⁴ Kako je partizanski pokret posle Drugog svetskog rata sebi prigrabio ekskluzivno pravo na antifašizam, kao i da je pored komunističke simbolike nosio i jugoslovensko obeležje, smatralo se da bi se najveći efekti postigli kada bi se taj pokret žigosao i izneo na „stub srama“. Računalo se da će se sa detronizacijom partizanskog pokreta raskinuti i sa komunizmom i sa jugoslovenstvom, a da će se kao alternativa „čuvara“ antifašizma pojaviti „rekonstruisani“ četnički pokret Dragoljuba Mihailovića. Iz predubeđenja da pravo na antifašizam imaju i drugi pokreti počela se probijati „Ravna gora“ kao alternativa, odnosno kao „prvi pravi, autohtoni oblik srpskog antifašizma“. Ali ni to nije bilo dovoljno za novu identifikaciju četničkog pokreta, nego se on počeo predstavljati i kao deo prozapadnog, proevropskog i prodemokratskog pokreta u Srbiji (?).

U „dekomunizaciji antifašizma“, odnosno rušenju partizanskog monopola na antifašizam, u Srbiji tokom devedesetih, podjednako učestvuju i pozicija i opozicija – zdušno potpomognute Srpskom pravoslavnom

³ *Op. cit.*, *Stenogram VIII sednice CK SK Srbije*, str. 129–259.

⁴ *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012, Todor Kuljić, *Ideološki temelji revizionizma*, str. 55–68.

crkvom, koja je takođe više decenija čekala na revanš vladajućoj komunističkoj ideologiji.

Prvo se krenulo sa promenama naziva trgova, ulica, gradova, sa ukla-
njanjem spomenika i spomen-obeležja, prestankom obeležavanja od-
ređenih državnih praznika vezanih za događaje iz rata (ne samo 4. i 7.
jula – Dana borca i Dana ustanka, 29. novembra – Dana republike, nego i
datuma koji nisu imali ideološki predznak, poput 9. maja – Dana pobe-
de nad fašizmom), da bi na kraju na red došla i sama istorija.

Bilo je potrebno relativizovati sve istorijske činjenice o sudeonicima
Drugog svetskog rata vođenog na prostoru Srbije – kako njihove dopri-
nose, tako i žrtve koje su imali u antifašističkoj borbi. Zatim se krenulo
sa izjednačavanjem uloga – tj. da su svi bili ubeđeni antifašisti, ali i da
su svi „pomalo“ činili zločine. U završnoj fazi dolazi do potpune reinter-
pretacije istorije i istorijskih činjenica. Brojni do tada poznati dokumen-
ti i činjenice se izostavljaju, a njihova mesta zauzimaju novi – do tada
„skriveni“ dokumenti, koji omogućuju klasičnu „zamenu teza“. Tako se
stvorio paradoks – sve ono što je kvalifikovalo partizanski pokret – da je
bio oslobodilački i antifašistički, sada se prepisuje četničkom, i obratno
– ako je četnički nosio žig zločinačkog i izdajničkog, sada se ta etiketa
prepisuje partizanskom.

Kako je to „prekomponovanje“ trajalo bezmalo pune dve decenije,
stvorio se privid u javnosti da je sve opravdano, jer se tobože „novim“
– do tada nepoznatim faktima – „razotkriva“ do tada prećutkivana (iz
ideoloških razloga) istina, pre svega o karakteru Drugog svetskog rata i
njegovim protagonistima u Srbiji. Na osnovu takvih „argumenata“, srp-
ska politička elita je odlučila (i u tome uspela) da u poslednjih nekoliko
godina legalizuje „srpsku verziju antifašizma“. Te „nove istorijske či-
njenice“ dobile su i svoju pravnu zaštitu u formi *Zakona o izmenama i
dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih
porodica* (tzv. „*Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogor-
skih boraca*“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 137/2004, Beograd,
24. decembar 2004), odnosno *Zakona o rehabilitaciji* (*Službeni glasnik
Republike Srbije*, br. 33/2006, Beograd, 17. april 2006. i *Službeni glasnik
Republike Srbije*, br. 92/2011, Beograd, 7. decembar 2011). Doneti su za-
koni čija primena važi samo za državu Srbiju, iako delatnost (i pre svega
krivična odgovornost) onih koji se rehabilituju prevazilazi njene sadašnje
granice. Posebno pitanje predstavlja nadležnost Višeg suda u Beogradu

da poništi pravosnažnu presudu staru gotovo sedamdeset godina koju je doneo najviši sudski organ druge države – Vrhovni sud FNRJ.⁵

Narodna skupština Srbije pravdala je usvajanje tih akata „najvišim nacionalnim interesima“, kao i činjenicom da se jedino na taj način mogu „ispraviti istorijske nepravde i žrtvama i njihovim potomcima omogućiti materijalna i moralna satisfakcija“.⁶

Rehabilitacija je u Srbiji shvaćena u ideološkom, a ne u pravnom smislu, odnosno kao mera za ispravljanje istorije a ne kao mera za otklanjanje eventualnih propusta i grešaka nastalih u toku sudskog postupka vođenog protiv političkog i vojnog rukovodstva ravnogorskog pokreta. Tako je tokom postupka za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića s pravnog aspekta osporen legitimitet suda, jer je rečeno da mu je sudio „politički sud“ u „montiranom postupku“.⁷ Takođe, iznet je i „novi“ dokazni materijal, koji su *u svojstvu svedoka* sudu dostavili brojni *istoričari*, zahtevajući pri tome poništenje presude od 15. jula 1946. kojom je D. Mihailović osuđen na smrt streljanjem za dela koja mu se stavljaju na teret.

Krivična dela koja se u presudi D. Mihailoviću stavljaju na teret saстоje se iz 8 tačaka, prema kojima je imenovani kriv:

⁵ Kada se govori o karakteru četničkog pokreta mora se praviti razlika između onoga kakav je on bio u Srbiji i od onoga kakav je bio na teritoriji Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i to ne samo tokom 1941, nego u svim godinama rata. Otuda rehabilitacija, odnosno poništavanje presude Vrhovnog suda FNRJ kojom je D. Mihailović u svojstvu glavnokomandujućeg nad četničkim formacijama koje su počinile krivična dela protiv čovečnosti nad civilnim stanovništvom na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske, zasigurno nije moguća od strane Višeg suda iz Beograda, jer (u sadašnjoj konstelaciji odnosa) on niti je nadležan, a još manje merodavan za donošenje takve jedne odluke (*prim. B. K.*).

⁶ *Antifašizam pred izazovima savremenosti, n. d.*, Milan Radanović, *Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji*, str. 81–110.

⁷ Vesna Rakić Vodinelić, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje*, *Peščanik*, 1. april 2012. Sva suđenja su u izvesnoj meri „politička“ jer potiču od suda kao državnog organa, a kako državu personifikuje klasa ili stranka na vlasti, tako su i sudije deo te klase ili stranke na vlasti. Otuda se u slučaju postupka za rehabilitaciju D. Mihailovića pod „političkim suđenjem“ smatra „ideološko suđenje“, a ne krivično suđenje koje je imalo političke implikacije, jer su u njemu „povređena načela pravne države i ljudskih prava“.

1. Što je *od početka druge polovine 1941. godine* pa za sve vreme rata i neprijateljske okupacije organizovao i rukovodio oružanim četničkim formacijama poznatim pod imenom „četnici Draže Mihailovića“ i takozvanom „*Jugoslovenskom vojskom u otadžbini*“, koje su imale za *cilj da oružanom akcijom i vršenjem terora u saradnji sa okupatorom podrže okupaciju i uguše oružani ustanak i oslobodilačku borbu srpskog i ostalih naroda Jugoslavije*;
2. Što je radi ugušivanja Narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i podržavanja okupacije *od samog početka svoje protivnarodne delatnosti stupio u vezu sa okupatorskim komandama (i vlastima)*; sprovodio kroz sve vreme rata, sve do same kapitulacije hitlerovske Nemačke, aktivnu političku i vojnu saradnju sa svima okupatorima; sklapao sam, ili preko podređenih komandanata i agenata, sporazume i ugovore za vođenje zajedničke borbe protiv svoje otadžbine, primao od okupatora naoružanje, opremu, hranu i drugu pomoć za svoje četničke jedinice; stavljao svoje jedinice pod komandu okupatora za izvođenje ratnih operacija protiv Narodnooslobodilačke vojske; odobravao svojim komandantima da se sa svojim odredima „legalizuju“ kod okupatora, to jest stupe u otvorenu službu okupatora, a nekim četničkim jedinicama da stupe pod neposrednu komandu okupatora pod imenom „antikomunistička dobrovoljačka milicija“ – tako da su svi njegovi podređeni komandanti i jedinice po njegovim direktivama i naređenjima za sve vreme rata, zajedno sa fašističkim okupatorskim jedinicama, izvodili vojne operacije protiv narodnih oružanih snaga i vršile zločine i teror nad narodom;
3. Što je *od samog početka svoje izdajničke delatnosti stupio u vezu sa Nedićem i drugim kvislinzima, otvorenim slugama okupatora, u cilju da održi okupaciju i objedini sve izdajničke snage protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije*; davao direktive svojim komandantima da sklapaju sporazume i da sarađuju sa ustašama uz priznanje suvereniteta tzv. „Nezavisne države Hrvatske“ i uz polaganje zakletve na vernost Paveliću, organizatoru masovnih pokolja srpskog i hrvatskog naroda;
4. Što je u istom cilju, prihvatajući od okupatora lažnu parolu borbe protiv komunizma *išao za tim da borbu naših naroda skrene sa puta nacionalnooslobodilačke borbe na put građanskog rata*, pa je pod parolom borbe protiv komunizma sa svojim četnicima ubijao

- rodoljube koji su na bilo koji način pomagali i odobravali borbu protiv okupatora;
5. Što je, pod lažnim parolama „zaštite srpstva“ i „spasavanja srpskih glava“, kojim parolama je i kvisling Nedić opravdavao okupaciju, *razbijao jedinstvo srpskog naroda u borbi protiv okupatora i nametao mu bratoubilačku borbu*, u kojoj su njegovi četnici pobili desetine hiljada Srba;
 6. Što je, u skladu s politikom okupatora, kao predstavnik svih protivnarodnih i antidemokratskih elemenata u cilju razbijanja bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i uspostavljanja nacionalnog ugnjetavanja, *raspirivao nacionalnu i versku mržnju i razdor među narodima Jugoslavije*, usled čega su njegove četničke bande izvršile masovne pokolje hrvatskog, muslimanskog, kao i srpskog stanovništva koje nije prihvatilo okupaciju;
 7. Što je, zajedno sa izbegličkom vladom u kojoj je bio ministar, vršio u narodu propagandu da nije vreme za borbu protiv okupatora dok se jače savezničke snage ne iskrcaju na Balkanu, odnosno dok Nemačka ne bude pred kapitulacijom, čime je *podržavao okupaciju i slabio ratni napor Jugoslavije*, kao i zajednički front savezničkih država protiv hitlerovske Nemačke i njenih satelita; i
 8. Što je, *dosledan svojoj izdajničkoj delatnosti, sprovedenoj za sve vreme rata i okupacije*, pred konačno oslobođenje zemlje od okupatora, nakon što je politički i vojnički bio razbijen, organizovao terorističke bande i grupe kao jedino preostalo mu sredstvo, uz pomoć Gestapoa organizovao škole za teroriste, pa je izučene i naoružane teroriste upućivao da vrše diverzije, sabotaze i atentate, što su te grupe i izvršavale, a pojedinim svojim komandantima naređivao da takođe pređu na vršenje terorističkih akata, kako bi i u poslednjoj fazi borbe pomogao okupatoru koji se povlačio iz naše zemlje i kako bi ugrožavao novi ustavni demokratski poredak u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.⁸

Za „nove“ materijalne dokaze istoričari pozvani na sud u svojstvu svedoka (Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, Veselin Đuretić i dr.) iznose dokumente o sadejstvu Vrhovnog suda i tužilaštva sa vojnim i političkim

⁸ Miodrag Zečević, *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, Beograd 2001, str. 236–237.

vrhom tadašnje FNRJ, koji *de facto* odlučuju i o krajnjem ishodu postupka. Isto tako dovode u vezu dokumente različitih strana u sukobu, prema kojima je nemačka strana kvalifikovala D. Mihailovića kao vođu pokreta otpora, a saveznička da se radi o „patrioti, čoveku velike snage i sposobnosti i da nema dokaza da je bio kolaboracionista ni sa vladom Milana Nedića, a kamoli sa Nemcima, Italijanima“.⁹ S tim u vezi navode se i odlikovanja koja je D. Mihailović dobio od Šarla de Gola – „Ratni krst“ i od Harija Trumana – „Orden za zasluge“, doduše posthumno. Takođe, gotovo svi istoričari-svedoci ističu da se „Mihailoviću nije sudilo kao ratnom zločincu i izdajniku srpskog naroda, nego kao izdajniku NOB-a“.¹⁰

Nema spora da je nešto o tim događajima i skrivano, odnosno da tzv. „komunistička“ historiografija (kako je neki nazivaju) nije jasno i glasno dala istorijski sud, s obzirom na to da su postojale političke okolnosti koje nisu dozvoljavale drugačije mišljenje od onoga što je bilo „zvaničan stav partije“. Jednu od takvih svojevrstih tabu tema predstavlja i ocena karaktera četničkog pokreta u Srbiji 1941. godine. Tako su te nesporne (a prikrivane) činjenice poslužile da se u toku „vanpravnog“ sudskog postupka ospore i revidiraju takođe nesporne činjenice o karakteru četničkog pokreta od 1942. do 1945, na osnovu kojih se na kraju rekonstruisala i čitava istorija. Tako je „razotkrivanje“ istine o 1941. poslužilo za reviziju svega onoga što je nauka zaista dokazala i dala svoj istorijski sud o karakteru Drugog svetskog rata i njegovim akterima u Srbiji (i Jugoslaviji).

Formiranje četničkog pokreta Draže Mihailovića u Srbiji 1941.

„Aprilski rat“ je okončan posle samo dvanaestodnevnog vojevanja, koliko je zapravo u tom trenutku iznosila borbena spremnost vojske Kraljevine Jugoslavije da pruži oružani otpor fašističkom agresoru. Ni politička spremnost nije bila na zavidnijem nivou; naprotiv, bila je još i manja, jer se vlada s maloletnim kraljem evakuisala iz zemlje već 12. aprila. U opštem rasulu koji je prethodio raspadu države predsednik vlade Dušan Simović imenovao je generala Danila Kalafatovića da u ime vlade potpiše određene vojne dokumente. Tako je, na zahtev ne-

⁹ *Blic*, 22. jun 2012.

¹⁰ *Blic*, 22. novembar 2012.

mačke strane, potpisan akt o bezuslovnoj kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, kojim je određena predaja svih oficira, podoficira, redovne i mobilisane vojske, kao i sveg naoružanja i municije. Vlada će kasnije osporiti taj dokument, obrazlažući to činjenicom da Kalafatović nije imao ovlašćenje da potpiše kapitulaciju nego samo primirje – kako bi se, prema Simovićevoj izjavi, „dobilo na vremenu i olakšala situacija“.¹¹

U međuvremenu se jugoslovenska vlada preko Grčke prebacila na Bliski istok, gde 4. maja usvaja tzv. „Jerusalimsku deklaraciju“ – proklamaciju kojom definiše svoje ratne ciljeve – oslobođenje zemlje i borbu protiv fašizma (iako nije imala nijedan veći formacijski oblik vojske izvan zemlje, niti je u samoj zemlji organizovala oružani otpor). Osim toga, u „ciljevima“ se formalno uspostavlja teritorijalni integritet zemlje i njen ustavni poredak nakon završetka rata, kao i vraćanje prava i sloboda svim njenim građanima. Takođe, osuđuje se formiranje Nezavisne Države Hrvatske kao fašističke tvorevine, uz istovremeno prekidanje svih bilateralnih odnosa sa državama koje su je kao takvu priznale. Na kraju dokumenta vlada je obrazložila i svoj status, pravdajući ga „potrebom očuvanja ugroženog državnog suvereniteta, s obzirom na to da faktičko stanje u zemlji ne povlači sobom i promenu suverenosti“.¹²

U Jugoslaviji je, u međuvremenu, nakon potpisivanja kapitulacije, preko 300.000 vojnika kao ratnih vojnih zarobljenika odvedeno u Nemačku na prinudni rad, dok su brojne neorganizovane grupe spas našle u bekstvu, pokušavajući da se domognu svojih kuća. Među tim grupama bilo je i onih koji nisu predali oružje, a jednu takvu predvodio je i pukovnik Dragoljub Mihailović.

U trenutku izbijanja rata Mihailović je bio načelnik operativnog odeljenja Druge armije, stacionirane u Slavoniji, na potezu Osijek – Slavonski Brod, dobivši specijalni zadatak da formira tzv. „brze odrede“ koji su trebali da spreče širenje masovnog dezerterstva i pobuna unutar jedinica Druge armije. Kada je 20. aprila saznao da je potpisana kapitulacija, prokomentarisao ju je rečima: „*Naša vlada je sramno potpisala akt o bezuslovnoj kapitulaciji. Ja tu kapitulaciju ne priznajem. Živ se Nemcima neću predati. Nemačka mora da izgubi ovaj rat. Englezi su*

¹¹ Velimir Terzić, *Jugoslavija u Aprilskom ratu*, Beograd 1963, str. 546–553.

Jakob. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Beograd 1964, str. 400.

¹² Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, dokumenti, Zagreb 1981, str. 116–118.

naši saveznici. Ovo i nije bio rat, ovo je bila greška. Mi ćemo se organizovati i povesti gerilsku borbu protiv okupatora“.¹³

Probijajući se kroz Bosnu, krajem aprila u okolini Han Pijeska sreo je majora Miodraga Paloševića, koji mu se sa nekolicinom podoficira i vojnika stavlja pod komandu, tako da je njegova grupa s kojom je prešao Drinu brojala ukupno 26 ljudi pod oružjem. Mihailoviću je iznad svega bilo važno da se dokopa Srbije, i to pre svega zapadne Srbije i masiva Rudnika i Suvobora, i to iz više razloga. Ta vojna formacija, koja je brojčano odgovarala jednom pešadijskom vod, stigla je na plato Ravne gore 11. maja u ranim jutarnjim satima.

Kod Mihailovića je nesporno postojala volja (*bona fide*) za otporom, ali ne i sve što uz taj otpor ide – ljudstvo i organizacija, sredstva, strategija i taktika, propaganda... Usled te činjenice, sasvim je razumljivo zašto traži majora Aleksandra Mišića – sina legendarnog vojvode. Kuća Mišića u Struganiku bila je pre svega nacionalna i popularna i uživala je veliki ugled u narodu, tako da, računao je, ukoliko bi se oslobodilačka akcija pavela iz te kuće naišla bi na veliki prijem u narodu, a masovnost bi joj bila zagarantovana.¹⁴

Nakon dolaska na Ravnu goru grupa je za nekoliko dana uspela da se poveže sa nekolicinom oficira iz neposredne okoline koji nisu bili odve-

¹³ Radoje i Živan L. Knežević, *Prva gerila u Evropi*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992, str. 13–35.

¹⁴ *Op. cit.*, Miodrag Purković, *Kratka biografija Dragoljuba Mihailovića*, str. 9–12. I sam Mihailović je imao izuzetnu biografiju i vojnu karijeru, tako da nije bio anonimno vojno lice. Naprotiv, bio je poznat širokom krugu oficira Kraljevine Jugoslavije. Još kao pitomac učestvuje u balkanskim ratovima, gde biva odlikovan i unapređen u čin potporučnika premda još nije završio akademiju. Takođe učestvuje i u proboju Solunskog fronta, gde kod Lerina biva teško ranjen. Iako ga je lekarska komisija proglasila „nesposobnim“, dobrovoljno se vraća u svoju jedinicu i učestvuje u borbama do okončanja rata. Iz rata izlazi sa činom poručnika, sa dve zlatne i jednom srebrnom medaljom za hrabrost, ordenom Belog orla, i engleskim Bojnim krstom – koji je među borcima čitave divizije jedino on dobio. Međutim, ubrzo je procesuiran kao Apisov simpatizer i biva disciplinski kažnjen. Prilikom prijema na Višu školu vojne akademije nisu mu uzimali u obzir ratne zasluge nego je primljen putem konkursa. Najvišu vojnu školu završio je kao najbolji u klasi. Nakon toga je postavljen za načelnika štaba pešadijskog puka Dunavske divizije u Beogradu u činu majora, odakle dobija prekomandu u Kraljevu gardu. Početkom tridesetih godina odlazi na specijalizaciju u Francusku, a nakon toga boravi u Sofiji i Pragu u svojstvu vojnog atašea. Posle okončanja diplomatske karijere, 1939. postavljen je za nastavnika u Višoj školi vojne akademije, a naredne godine i za inspektora u Vrhovnoj vojnoj inspekciji.

deni u zarobljeništvo (pukovnik Branislav Pantić, potpukovnik Dragoslav Pavlović), kao i da uspostavi veze sa uglednijim pojedincima iz Beograda (Lazar Trklja, Dragiša Vasić). Tako je već 13. maja održan širi sastanak na kom je postignut dogovor o organizovanju i budućoj strategiji četničkog pokreta. Pri tome je formiran štab pod imenom „Komanda četničkih odreda“, dok je sama organizacija dobila naziv „Vojno-četnički odredi“. Nešto kasnije, nakon „legalizacije“ organizacije i davanja „legitimiteta“ njenom rukovodstvu od strane izbegličke vlade (12. avgusta 1941), ona dobija i projugoslovenski karakter – promenivši naziv u „Jugoslovensku vojsku u otadžbini“, dok sam Mihailović, januara 1942, biva imenovan za ministra vojske.

Svi oficiri koji su se zatekli na Ravnoj gori tokom druge polovine maja obilaze srezove u cilju prikupljanja neophodnog ljudstva. Tako je kapetan Neško Nedić bio zadužen za mionički srez, Miodrag Palošević za valjevski, Veselin Misita i Dragoljub Račić za mačvanski, Vučko Ignjatović za požeški, Zvonko Vučković za takovski i dragačevski i drugi. Gotovo svaki zaselak dobio je poverenika koji je imao zadatak da mobiliše ljude odane kralju, monarhiji i srpskoj tradicionalnoj državotvornoj ideji. Agitovanje pod motom „da sve nije gotovo“ vršeno je noću po crkvenim portama i školskim dvorištima. Na taj način se glas o Ravnoj gori postepeno počeo širiti Srbijom.

U Instrukciji br. 5 od 1. juna Mihailović je dao uputstva o formiranju oružanih formacija: „Odmah u svim selima formirati vojne čete od vojnih obveznika mlađih godišta... Čete će nositi naziv po imenu svog komandanta... Zadatak tih četa u početku je krstarenje po okolini, u patrolama u cilju sprečavanja pljačke i nasilja nad građanima... Pored tih pokretnih četa, formirati čete starijih godišta... čiji će zadatak biti preuzimanje vlasti u svoje ruke, od momenta opšteg ustanka – ako bi se dotadašnja vlast kompromitovala u službi neprijatelja...“¹⁵

Iako se u instrukciji govori o „pokretnim četama“, četnički odredi su bili organizovani na „teritorijalnom principu“. Prelazak na „statičnost“ pravdala se uštedom na ishrani vojske, vezanosti obveznika za zemlju, kuću i radove u polju, mada zapravo – srpski seljak nije želeo, niti bio spreman da se odvoji od svog rodnog kraja. Usled vezanosti za određenu teritoriju, četnički odredi su postali statični, lišeni snažnije borbene moći

¹⁵ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga 1, *Izdava*, Beograd 1983, str. 39–47.

i širih manevarskih sposobnosti. Otuda Mihailović tokom čitavog trajanja rata nije uspeo da ostvari centralističku vojnu upravu i hijerarhiju, nego je izvan njegove kontrole ostala većina četničkih formacija – i to ne samo u kontekstu šireg jugoslovenskog prostora, nego i same Srbije.¹⁶

Već krajem juna mogla se nazreti vojna i organizaciona struktura pokreta predvođenog Dragoljubom Mihailovićem. Njegovo prvo obraćanje narodu dogodilo se na tradicionalnom vidovdanskom vašaru održanom u Tometinom polju podno Divčibara. Pojavivši se sa svojim štabom pred okupljenim narodom rekao je, između ostalog, „da su pripreme za ustanak već završene, ali da još nije kucnuo čas za taj događaj“. Prema sećanjima Zvonimira Vučkovića, Mihailović je čekanje „pogodnog trenutka“ obrazložio „nužnim“, jer „treba sačekati momenat kada će izgledi na uspeh oružane akcije biti povoljni, pa tek onda krenuti na ustanak. Do tada vršiti smišljene akcije saboterskog i obaveštajno-propagandnog karaktera, a borbu prihvatiti samo u slučaju preke potrebe“.¹⁷

Paralelno sa formiranjem odreda počela je organizacija i obaveštajne mreže, kako na samom terenu tako i po većim mestima, a naročito u Beogradu. Preko tog obaveštajnog centra počela se od sredine juna održavati veza sa Istanbulom, a preko njega i sa britanskom obaveštajnom službom (Direkcijom za specijalne operacije – SOE), koja je posle mesec dana provere o aktivnostima Dragoljuba Mihailovića upoznala i jugoslovensku vladu u Londonu.

O situaciji u Srbiji i formiranju nacionalnih grupa pod oružjem, koje izvode manje borbene operacije, početkom jula 1941. bilo je poznato rukovodstvo SOE u Kairu preko jugoslovenske obaveštajne mreže za Bliski i Srednji istok. Kako je jedan od zadataka SOE bio organizovanje i povezivanje sa pokretima otpora u okupiranim zemljama, ona sve do vesti o borbama u Srbiji nije imala uspešnih rezultata koje bi saopštila svojoj vladi. Otuda je, smatrali su u Direkciji za specijalne operacije, trebalo iskoristiti ovaj otpor i prikazati ga kao posledicu svog prethodnog rada. Međutim, predstavnici SOE su od jugoslovenske vlade dobili iznenađujući odgovor, odnosno „da nikakav Dragoljub Mihailović ne postoji u Srbiji, i da se čovek pod tim imenom nalazi u zarobljeništvu u Italiji“.

¹⁶ *Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, Beograd 1990, str. 176–178. (Tokom suđenja Dragoljub Mihailović je na iznete optužbe o neposrednoj saradnji četničkih formacija sa okupacionim snagama odgovarao sa „ja to nisam znao“ ili „ne znam za takvu situaciju“.)

¹⁷ Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata*, Beograd 1990, str. 23–24.

Pretpostavlja se da se radilo o sujeti generala Simovića i njegovoj ambiciji da stalno bude u prvom planu. Otuda on nije želeo da prihvati činjenicu da je neko bez njegovog znanja i odobrenja odlučio da podigne narod na ustanak i organizuje borbu protiv okupatora.¹⁸

Usledilo je „prijateljsko ubeđivanje“, koje je rezultiralo promenom stava vlade, koja je i sama imala benefite od davanja „legitimiteta“ ustanku u Srbiji – porastao joj je još više ugled kod saveznika, a s njim i materijalna i finansijska pomoć. Preko Radio Londona, 12. avgusta se oglasio i general Simović, pozdravljajući i pozivajući ustanike u Srbiji da se „uzdrže od iskušenja i pre nagljenih postupaka... i da imaju strpljenja i mirno sačekaju odlučni trenutak pobeđe“. Ubrzo je u štampi i ostalim medijima na zapadu krenula kampanja o četnicima kao prvoj antifašističkoj gerili u Evropi.¹⁹

Kako bi dobili pravu sliku o situaciji na terenu, Britanci donose odluku o slanju posmatračke misije koju su činili Bil Hadson, Zaharije Ostojić, Mirko Lalatović i Veljko Dragičević. Grupa je krenula iz Aleksandrije i 22. septembra se iskrkala u blizini Petrovca na moru. Smatra se da je slanjem misije četnički pokret i *de facto* postao deo savezničkih snaga koje se bore protiv fašizma. Vesti Hadsonove grupe sa terena samo su potvrdile prethodne informacije o postojanju vojnih formacija spremnih za borbu protiv Nemaca. U njima se, između ostalog, navodi da: „Jugoslovenska vojska u zemlji postoji, a njome komanduje pukovnik Draža Mihailović... Narod je željan borbe... Nemaju ni najpotrebnija sredstva... Nemci čine velike svireposti... Narod bi srećan bio da vidi prvu pomoć saveznika... Šaljite avijaciju da je narod vidi... Bacajte oružje, municiju i novac... Potrebno je slati pomoć, jer je narod ubeđen u pobeđu saveznika...“ Međutim, uzvratne informacije, koje je slala SOE iz Kaira, iako su sadržale sve reči hvale, isticale su mišljenje britanskog Generalštaba, prema kome je ustanak još uvek preuranjen, što je stvaralo konfuziju u četničkim redovima.²⁰

U tu obaveštajnu prepisku početkom oktobra uvukao se i sovjetski faktor preko svog ambasadora u Londonu – Ivana Majskog, koji prilikom posete Antoniju Idnu iznosi stav Moskve da se sa ustankom nastavi

¹⁸ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979, str. 57–74.

¹⁹ Slobodan Nešović, *Svet o nama*, tom 1, Beograd 1983, str. 174–178.

²⁰ Dejid Martin, *Mreža dezinformacija – Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991, str. 122–125.

jedino u Jugoslaviji, dok ostale evropske zemlje mogu da čekaju „povoljan trenutak“. Na predlog sovjetske strane i Forin ofis se odlučuje za „borbenu varijantu“ – bez obzira na ranija kolebanja koja je imao u pogledu eventualnih žrtava. Međutim, s novonastalim promenama Forin ofis ne upoznaje jugoslovensku vladu, nego ona i dalje ostaje pod informativnim uticajem SOE, koja smatra da ustanak treba odložiti za bolja vremena.²¹

Politički program četničkog pokreta

Posebno poglavlje zauzima politički program četničkog pokreta, koji je formulisan nakon dolaska advokata Stevana Moljevića na Ravnu goru. Nazvan „Trijalistička monarhija“, program sadrži plan kako i na koji način stvoriti „homogenu Srbiju“, odnosno kako definisati njene „etničke“ granice i tek nakon toga pristupiti uređenju Jugoslavije. Jer, kako se u programu navodi, „1918. je bila greška“, s obzirom na to da prethodno nisu „udarene granice Srbije“. Kako bi se ta „istorijska nepravda“ ispravila, predlaže se stvaranje „Velike Srbije“, koja bi na istoku uključila Vidin i Čustendil, dok bi njene zapadne granice dosezale do Zadra i preko Velebitskog kanala obuhvatale gospički, otočaćki, vojnički, glinski, petrinjski, kostajnički, okučanski, pakrački i požeški srez. Nakon toga Jugoslavija bi se uredila kao federalna monarhija, s tri federalne jedinice – srpskom, hrvatskom i slovenačkom.²²

Unutar političkog programa nije se razmišljalo o načelima socijalno-ekonomskog sadržaja. Četnički pokret ne shvata u dovoljnoj meri socijalnu dinamiku Drugog svetskog rata, i on to pitanje smatra sekundarnim. Ispravljanje greške doći će isuviše dockan, jer su projekti konkurentskog pokreta za rešavanje ekonomske i socijalne politike u znatnoj

²¹ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb–Ljubljana 1978, str. 130–148. (Telegram predsednika vlade D. Simovića od 28. oktobra 1941, upućen D. Mihailoviću, u kom nalaže „uzdržanost od prenatrpanih akcija, kako bi se izbegli nepotrebni gubici“, Forin ofis je prokomentarisao rečima: „Britanska vlada više nije sigurna da general Simović ima prave predstave o ustanku“.)

²² Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knjiga dokumenata 1, Beograd 1987, str. 675–678.

meri uticali na masovnost NOP-a, a sami tim i na krajnji ishod rata u Srbiji i Jugoslaviji.²³

Vlada u emigraciji je dva meseca kasnije bila upoznata sa sadržajem političkog programa i, poput Srpske pravoslavne crkve, podržala Moljevićev projekat – uz ogradu hrvatskih i pojedinih srpskih ministara.

Odnos četničkog pokreta sa kolaboracionistima

Odmah nakon kapitulacije Jugoslavije nemačka komanda u Beogradu pokušava da organizuje civilnu vlast u Srbiji. Posle sagledavanja više kandidata, šef vojne uprave Harold Turner formirao je 30. aprila prvu srpsku vladu – tzv. „vladu komesara“, na čelu sa Milanom Aćimovićem. Zauzvrat, nemačka strana se složila sa „uslovima“ pod kojima bi se „komesarska vlada“ prihvatila vođenja civilne uprave u Srbiji – da se poštuju odredbe međunarodnog prava, da slike Petra II mogu ostati po javnim nadležstvima, da se presude vrše u ime kralja i da SPC nesmetano nastavi svoj rad.

Međutim, kako mere za pacifikaciju Srbije nisu uspele, s obzirom na to da je ustanak tokom jula i avgusta dobio dosta široke razmere (četničkom pokretu pridružuje se i partizanski pokret predvođen jugoslovenskim komunistima), okupacione vlasti donose odluku da komesarsku upravu zamene nekom autoritativnijom vlasti. Tako je 29. avgusta obrazovana vlada Milana Nedića – „vlada narodnog spasa“. Nedić posmatra Nemce kao silu, jer, kako sam kaže, „onaj ko pobedi Francuze mora biti gospodar Evrope“. Samim tim, on ima negativan stav i prema svakom obliku ustanka, naročito prema „poludelom pukovniku, koji ne želi da

²³ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd 1983. (Kako se prednost davala rešenju nacionalnog pitanja, problemi iz domena socijalne politike nisu sagledavani sve do 18. februara 1943, kada se pojavio letak pod nazivom „Odgovor četnika Draže Mihailovića na izjavu Vrhovnog komunističkog štaba“, u kom se, između ostalog, kaže da je „Jugoslovenska vojska u otadžbini opštejugoslovenski pokret, bez obzira na verske i pokrajinske razlike...“, i koji se zalaže za radikalne promene društvenog života, pre svega u agraru i povećanju pažnje prema selu i seljaku, ograničavanje privatnog kapitala, donošenje zakona protiv nepravilnog bogaćenja i zakona o poretku imovine, koji bi preispitivao poreklo imovine čak trideset godina unazad.)

se preda, niti da čuje njegov savet, već misli na otpor sili pred kojom je kapitulirala cela Evropa“.²⁴

Tokom čitavog trajanja rata Mihailović nije izdao nijednu naredbu kojom bi inicirao saradnju svojih vojnih jedinica sa formacijama kvislinških vlada u Beogradu. Ali, isto tako, znao je dobro da su se pojedini komandanti „legalizovali“ i kod Aćimovića, a potom i kod Nedića. Bio je svestan toga, kao i činjenice da će ta saradnja dovesti do kompromitacije njegovog pokreta.

Otvoreni kolaboracionizam bio je odmah prisutan kod malobrojne srpske fašističke organizacije „Zbor“, koju je predvodio Dimitrije Ljotić. Njegov cilj je Srbija u „novom svetskom poretku“ – on je i protiv Jugoslavije i protiv Mihailovića i njegovih četnika, ali nije protiv monarhije i Petra II. O animozitetu između tih sudeonika rata u Srbiji dovoljno je reći da je Ljotić u Smederevu organizovao terorističke kurseve na kojima je obučavao pripadnike svog Srpskog dobrovoljačkog korpusa za likvidaciju istaknutih aktivista četničkog pokreta, dok je i Mihailović u nekoliko svojih instrukcija borbu protiv ljotićevaca stavio u prvi plan.²⁵

Poseban odnos Mihailović je imao prema četnicima Koste Milovanovića Pećanca. Bezuspešno je pokušavao u nekoliko navrata da stupi u kontakt s njim, ali je Pećanac izbegavao taj susret, smatrajući Dražu „mnogo nižim od sebe“, odnosno da će mu razgovori s „pukovnikom koji tamo nešto petlja samo narušiti autoritet“. Zapravo, vojvoda Pećanac je poistovetio situaciju u Srbiji sa „Topličkim ustankom“, videvši ponovo sebe kao jedino pozvanog da organizuje narod na ustanak. Međutim, kako mu to nije uspelo, ulazi u otvorenu saradnju sa okupacionim snagama. U svom proglasu od 27. avgusta naređuje svima onima koji se nalaze po šumama, a nisu pod njegovom komandom, da se u roku od 8 dana razoružaju i vrte svojim kućama, pod pretnjom smrtno kazne, koja je bila predviđena i za sve one koji uništavaju državnu imovinu i sve ono što pripada okupatorskim vlastima. Proklamaciju je završio rečenicom: „Ja sam svestan da ceo naš narod zna da je pobeđen, i da zna kako se tre-

²⁴ M. Kostić, *Nedić Milan – ratni govori srpskom narodu*, Beograd 1991, str. 19–22. (Netrpeljivost između Nedića i Mihailovića datira od leta 1940. – nakon kapitulacije Francuske, kada je Nedić bio ministar vojske, a Mihailović se bez njegovog odobrenja pojavio u uniformi na prijemu u britanskoj ambasadi. Za to je bio kažnjen od ministra sa 30 dana zatvora.)

²⁵ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 196–216.

ba držati prema pobediocu“. Prema sećanjima Z. Vučkovića, Mihailović je taj proglas prokomentarisao rečima: „Ustaše su bili i ostali naši neprijatelji, ljotićeovci su vaspitavani u nacističkom duhu, ali da će jedan Pećanac krenuti putem ustaša i ljotićeovaca – tome se nisam nadao“. ²⁶

Na drugoj strani, komunistička propaganda je već tada koristila svaki momenat da svrsta u isti koš sve četničke i kolaboracionističke formacije. Toga je Mihailović bio svestan, ali mu je dugo vremena trebalo da se oslobodi tog balasta (Kosta Pećanac će biti streljan tek krajem maja 1944).

Komunisti i partizanski pokret na ratnoj sceni Srbije

Napad Nemačke na prvu zemlju socijalizma za jugoslovenske komuniste je bio znak za akciju. KPJ je sve do tada imala pasivan stav prema evropskim i jugoslovenskim događanjima – kvalifikujući rat „imperijalističkim“ i deleći stavove Kominterne o „Jugoslaviji kao tamnici naroda“ koju treba razbiti. Komunisti su u Kominterni gledali međunarodno uporište vlastitog pokreta i svoju sudbinu vezali sa sudbinom Sovjetskog Saveza. Kada je Nemačka napala SSSR jugoslovenski komunisti su pozivali radnike na borbu protiv najvećeg neprijatelja radničke klase. Poziv na ustanak radničke klase bio je u duhu proleterskog internacionalizma, s obzirom na to da su se proglasi slične sadržine upućivali i prilikom prikupljanja dobrovoljaca za Španski građanski rat. Novi momenat za KPJ je (samo)promena ocene karaktera rata – umesto imperijalističkog, sada se govori o antifašističkom ratu. Otuda mnogi (s pravom) postavljaju pitanje da li bi, i u kojoj meri, antifašizma bilo na prostoru Jugoslavije da nije bilo Hitlerovog napada na SSSR. Tek nakon tog događaja članovi Centralnog komiteta KPJ donose 27. juna odluku o formiranju Glavnog štaba NOPOJ, a 4. jula i o dizanju oružanog ustanka. ²⁷

Zahvaljujući već izgrađenoj partijsko-političkoj mreži, koja se kalila kroz dugogodišnji ilegalni rad, komunisti poseduju aktivnu supstancu koja je mobilna i spremna da prihvati sve one koji su bili protiv mirenja sa okupacionim stanjem. Oni imaju svesnu, ideološki stasalu organizaciju koja broji oko 12.000 članova partije i oko 30.000 članova SKOJ-a,

²⁶ Z. Vučković, *Sećanja iz rata*, n. d., str. 48–53.

²⁷ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, n. d., str. 122–127.

koja je nepokolebljiva u odluci da se bori protiv neprijatelja socijalizma i „majke Rusije“.

Osim toga, Titu nije potrebna lobistička podrška i uspostavljanje kontakata sa zapadnim saveznicima i vladom u inostranstvu. On sve to ima sa Moskvom preko centrale koja je ostala u Zagrebu. Krajem juna stiže njegov prvi izveštaj u Kominternu, kojim se uvodi svojevrsna „uravnilovka“ na jugoslovenskoj ratnoj sceni pod geslom „svi ubijaju – svi ginu“. Tako se za aprilski poraz krive svi oficiri (bez obzira na nacionalnu pripadnost), dok je stradanje srpskog naroda prikazano kao stradanje svih naroda od strane okupatora i njegovih pomagača. Doduše, u izveštaju se nalazi i jedna rečenica u kojoj se navodi da je „ubijeno i na stotine Srba od strane ustaša uz pomoć okupatora“. KPJ je stradanje srpskog naroda proizvodila u borbu jugoslovenskog naroda uz velike žrtve. Ta generalizacija je zapravo dovela do svojevrsne „logičke zamene teza“, jer nema logike da su Srbi i žrtve i četnici i partizani i pripadnici kvislinških i kolaboracionističkih snaga. Otuda jedan od tiražnijih moskovskih listova, *Krasnaja zvezda*, objavljuje 10. i 18. septembra članke pod naslovima „Borba hrvatskih partizana“ i „Borba hrvatskog naroda protiv italijanskog okupatora“.²⁸

Odnos prema ratu u Jugoslaviji i Srbiji partizanski pokret gradi na bazi revolucionarnih planova o budućnosti, tražeći, prema programskim načelima „komunističkog manifesta“, da u ratnom vihoru iskoriste šansu i preuzmu vlast. Josip Broz je prekaljeni revolucionar, „veliki tehničar vlasti, majstor primenjene dijalektike“, čovek koji želi da iskoristi istorijsku šansu – sada, ili nikada. A istorijske prilike su pogodne, otuda Tito beskompromisan odnos komunista prema srpskoj i jugoslovenskoj stvarnosti smatra kao jedinu realnu i patriotsku politiku. Osim toga, on je i pragmatičar i neretko poziciju revolucionara zamenjuje pozicijom realpolitičara, spremnog na sve kompromise. Bitno je bilo zauzeti pobednički tron i dovesti svoj pokret na vlast.²⁹

²⁸ S. Nešović, *n. d.*, str. 179–187.

²⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu, n. d.*, str. 238–240.

Pokušaji saradnje četničkog i partizanskog pokreta

Mihailović je verovao da je moguća saradnja sa partizanskim pokretom otpora, ne samo zato što komuniste još uvek doživljava kao deo udružene opozicije ili bloka „Narodnog fronta“ iz 1935, nego pre svega zato što je i na međunarodnom planu došlo do stvaranja koalicije između zapadnih saveznika i SSSR-a. Prvo je 12. jula potpisan britansko-sovjet-ski sporazum, kome se 15. avgusta priključuju i SAD. Logično je bilo da su takve koalicije moguće i na nižem nivou – između različitih pokreta unutar jednog naroda.³⁰

Igrom slučaja, gotovo istovremeno sa formiranjem vlade M. Nedića i proglasa „Apel srpskom narodu“, krajem avgusta 1941. dolazi do prvih kontakata o mogućoj saradnji i zajedničkim oružanim dejstvima četničkih i partizanskih jedinica. Kao rezultat tih pregovora dolazi do oslobađanja Loznice (od strane Cerskog odreda pod komandom kapetana Dragoslava Račića i Podrinjskog odreda na čelu sa Nebojšom Jerkovićem), dok Krupanj oslobađaju isključivo četničke formacije predvođene poručnikom Ratkom Martinovićem i popom Vladom Zečevićem.³¹

Nakon prvog susreta na Ravnoj gori između predstavnika četničkog (Mihailović, Vasić, Pavlović) i partizanskog pokreta (Minić, Dudić), usledili su početkom septembra i kontakti u Beogradu, posle čega Broz donosi odluku da se sastane sa Mihailovićem. Do prvog susreta dolazi 19. septembra u Struganiku, u kući Lujze Mišić, gde su, pored Tita i Draže, bili prisutni i Miloš Minić, Sreten Žujović, Mitar Bakić, Dragiša Vasić i Aleksandar Mišić. Iako su obe strane zagovarale borbu protiv okupatora, ispoljile su različite stavove u pogledu strategije, taktike i ciljeva otpora. Možda bi se i saradnja odmah uspostavila, jer je Tito ponudio Draži komandu i nad partizanskim vojnim formacijama, ali „remeti-lački faktor“ su postale Hadsonove instrukcije o preuranjenosti ustanka, kao i zahtevi da se „bezuslovno unište bande koje se bore za SSSR, a ne za Jugoslaviju“. Ipak, lideri su se sporazumeli da će formirati zajedničke komande u pozadini, da se na oslobođenoj teritoriji ne obnavljaju stari organi vlasti (nego da se vlast bira slobodno na zborovima), kao i da se na vatrenim linijama pokreti neće međusobno napadati.³²

³⁰ Radoje Vukčević, *Na strašnom sudu*, Chicago 1968, str. 59–61.

³¹ Ratko Martinović, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd 1979, str. 28–35.

³² Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 122–131.

Druga polovina septembra donela je velike uspehe na borbenom planu kod oba pokreta. Partizani ulaze u Užice, a četnici u Požegu i Gornji Milanovac, dok se zajedničkim snagama oslobađa Kraljevo. Nemci uskoro uviđaju da će teško primiriti Srbiju s tri stacionirane divizije, i da su im za njenu pacifikaciju potrebne još dve takve formacije. U to vreme u okupiranoj Evropi nema ni približno sličnog primera da snage otpora privuku i vežu pet nemačkih divizija. Politika krajnje brutalnog gušenja ustanka službeno je započela krajem septembra – za jednog ubijenog nemačkog vojnika streljano je 100, a za ranjenog 50 srpskih civila.

Oktobarska tragedija, koja je zavila Srbiju u crno, započela je „krvavim maršom“, kada je streljano oko 2.100 Šapčana, nastavila se 14. oktobra kada je streljano 2.000 Kraljevčana, a okončava se u Kragujevcu kada je za 10 mrtvih i 26 ranjenih Nemaca ubijeno 2.300 nevinih građana. Cena u životima je bila previsoka u odnosu na bilo koju privremeno postignutu vojnu prednost. U Srbiji je još uvek vladalo živo sećanje na strahovite ljudske gubitke i odmazde tokom Prvog svetskog rata, tako da je Mihailovićev stav odražavao osećanja većeg dela srpskog stanovništva. Pored toga, imao je i informaciju da je i Šarl de Gol privremeno zabranio francuskom Pokretu otpora bilo kakve napade na Nemce.³³

Oktobarska tragedija postaće simbol razlika u strategiji otpora prema okupatoru između četničkog i partizanskog pokreta. Više se nije postavljalopitanje da li se boriti, nego kako i kada se boriti. Svesni težine situacije, vođe dva pokreta ponovo se sastaju 26. i 27. oktobra u selu Brajićima. Partizanska strana iznela je svoje predloge – da se nastavi zajednička borba protiv okupatora (bez obzira na posledice) i da pukovnik Mihailović pređe u partizanski Vrhovni štab kao načelnik štaba. Četnička strana je, pak, imala sasvim suprotne stavove, a samim tim i predloge – da se svi partizanski odredi stave pod vrhovnu komandu D. Mihailovića i da se partizanske akcije ograniče na onaj tip akcija koje zagovaraju i izvode četnici. Kako je svaka strana ostala dosledna u svojim stavovima, postignut je kompromis koji će predstavljati seme budućeg razdora. Osnovne karakteristike sporazuma u Brajićima mogle bi se svesti na *status quo*, odnosno da obe komande i dalje mobilišu svaka za sebe, da sedište VŠ NOP-a ostane u Užicu, a da se Mihailovićeva komanda stacionira u Požegi, da se četnicima iz užičke fabrike oružja dodeli 1.200 pušaka i

³³ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, str. 138–147.

proporcionalno tome municije, kao i 55 miliona dinara iz Užičke banke, da transport trupa i materijala bude slobodan i još nekoliko manje-više značajnih odluka (da se vodi briga o stanovništvu, da se izbegavaju sukobi, da se ratni plen zajednički deli i dr.).³⁴

Iz nesigurne saradnje nastao je još nesigurniji sporazum, koji nije sadržao ni mere obezbeđenja, a kamoli sankcije, tako da se postepeno pretvarao u niz incidentnih situacija, koje su u prvoj polovini novembra kulminirale otvorenim građanskim ratom. Prvo su četnici ubili Milana Blagojevića – Španca, a potom su partizani postavili zamku i likvidirali kapetana Jovana Deroka.

Proglašenje „Užičke republike“ 1. novembra po mnogima se smatra kao objava rata svojim dojučerašnjim nacionalnim saveznicima, ali pre svega ideološkim protivnicima. Tih dana je, u svojim izveštajima Moskvi, u nekoliko navrata Tito podvukao: „Nemci će se jednog dana povući, a nacionalisti će ostati kao jača borbena sila u klasnom obračunu“. I Draža je lamentirao nad gubitkom koalicionog partnera: „Ako ih oteramo od sebe, naš protivnici – ovi ili oni, primiće ih raširenih ruku, pa ćemo tako navući na leđa jednog protivnika više“.³⁵

Tako je nacionalnooslobodilački rat protiv okupatora pretvoren u jedan od najkrvavijih građanskih ratova u svetu. A kada sukob potpuno suprotnih ideologija čini građanski rat neizbežnim, potpuno je nebitno ko je prvi ispalio metak, s obzirom na to da se filozofija svih građanskih ratova temelji na tezi da je „neprijatelj mog neprijatelja moj prijatelj“. U poređenju sa ostalim evropskim zemljama koje su se takođe nalazile pod okupacijom i koje su takođe imale svoje antiokupatorske pokrete – komunističke i građanske provenijencije, kod mnogih je došlo do borbene saradnje. A ako i nije bilo borbene saradnje, u svakom slučaju nije bilo građanskog rata.

Oslobodilački rat u funkciji građanskog rata

U psihozi iščekivanja i bojazni da će konkurentski pokret prvi napasti, u Mihailovićevom odsustvu, Dragiša Vasić donosi 2. novembra ishitrenu odluku o napadu na Užice. Međutim, iznenađenja nije bilo – partizanske

³⁴ Jovo Radovanović, *Tito na Ravnoj gori*, Beograd 1956, str. 76–79.

³⁵ Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990, str. 83–85.

jedinice su bile spremne, odlučno odbile napad i zauzele Požegu. Prema kazivanjima Radivoja Jovanovića Bradonje, Tito nije želeo da partizani prvi napadnu, smatrajući da je svrsishodnije naći se i u lošijem vojnom položaju nego biti prokazan u narodu da si prouzrokovao bratoubilački rat.³⁶

Ali i u takvim okolnostima pokušao se naći *modus vivendi* između ta dva pokreta. Vrhovni štab NOP-a izdaje proglas 4. novembra, u kom se još jednom nudi „bratska ruka saradnje svim poštenim četnicima“, uz poziv svim rodoljubima da se svrstaju u njihove redove i pruže otpor okupatoru i svim njegovim saradnicima. Takođe, u saopštenju se odaje priznanje svim četničkim jedinicama koje su aktivno učestvovala u borbama protiv Nemaca, kao i osuda svih onih formacija koje su ostale u pozadini i otpočele borbu protiv partizana.

Sutradan, 5. novembra, oglasio se saopštenjem i štab četničke komande. U njemu se ističe da je D. Mihailović činio krajnje napore da spreči bratoubilačku borbu i da je sve svoje obaveze najlojalnije ispunio, a da druga strana nije ispunila nijednu od preuzetih (puške, municija, novac), „što je dokaz zadnjih namera“. Isto tako, spočitava se koncentracija partizanskih jedinica u Užicu, dok se za četničke formacije kaže da su ostale same da se bore na frontu. Na kraju, četnička komanda predlaže, u cilju normalizacije odnosa, ispunjenje svih preuzetih obaveza po pređašnjim sporazumima, puštanje na slobodu zarobljenih četnika i napuštanje Požege.

U međuvremenu (krajem oktobra i početkom novembra) dolazi i do prvih posrednih razgovora između četnika i samih Nemaca (Branislav Pantić i dr Jozef Matl), o čemu je izvestio i njujorški *Tajm* u broju od 7. novembra, ali s pozicije – da su Nemci zatražili od pukovnika Mihailovića da pregovaraju o uslovima za mir, što je on na kraju odbio uz konstataciju da se „četnici bore do kraja“.³⁷ Isti časopis će Dražu nešto kasnije proglasiti i za ličnost godine.

Do stvarnih direktnih razgovora između okupacionih snaga i četničkog pokreta dolazi 11. novembra u selu Divcima kod Valjeva, o čemu je prethodno Mihailović obavestio vladu preko britanske obavestajne službe. Iako se na samom sastanku Nemcima predstavio kao čovek koji nije predstavnik Londona, rekao je za srpski narod da voli slobodu i da se

³⁶ N. Ljubičić, K. Popović, J. Radovanović, *Užice 1941*, Beograd 1961, str. 56–57.

³⁷ S. Nešović, *n. d.*, str. 278–280.

nada da će je ponovo steći. Objašnjavajući nemačkim oficirima uzroke napada na njihove vojne formacije, Mihailović je rekao da je to činio samo zato što su „partizani to radili... oni žele pogibiju što više Srba, a moja je namera da to sprečim... ušli smo u gradove da se komunisti ne pokazuju kao nacionalni oslobodioci“. Mihailović nije tada mogao znati da će i zapadni saveznici promeniti svoj stav o „pasivnoj rezistenciji“ i da će već posle 11. decembra zagovarati „borbeni antifašizam“ kao real-politiku oružanog otpora.³⁸

Polovinom novembra u pokušaje pomirenja dva pokreta uključuju se i Britanci i izbeglička vlada, koji pokušavaju da izdejstvuju „sovjetsko priznanje Mihailovića“. U obraćanju preko Radio Londona, Dušan Simović je 15. novembra obznanio da je vlada donela odluku o priznanju D. Mihailovića za komandanta svih oružanih snaga u zemlji. Nakon toga je i Mihailović uputio proglas svim narodima Jugoslavije – Srbima, Hrvatima i Slovencima, u kom ih poziva da protiv protivnika kakvi su Nemci uspešna borba može biti samo ona koja je organizovana i vođena s jednog mesta i zato poziva sve pojedinačne pokrete da se priključe narodnoj vojsci koju će on voditi prema zakletvi datoј kralju i otadžbini. U odgovoru na taj proglas, Tito je u ime VŠ NOP-a uputio pismo četničkoј komandi u kom se slaže sa inicijativom za okončanje sukoba i u cilju konkretizacije predlaže da četnička komanda odredi delegaciju koja bi imala široka ovlašćenja i zaključila definitivni sporazum o prekidu sukoba, nakon čega bi se sve snage usmerile u borbu protiv okupatora.³⁹

Do sastanka dolazi 18. novembra u Čačku, gde su četničku delegaciju predstavljali majori Mirko Lalatović i Radoslav Đurić, a partizansku Aleksandar Ranković, Petar Stambolić i Ivo Lola Ribar. Sastanak nije uspeo jer je jedna strana tražila stavljanje svih jedinica pod komandu D.

³⁸ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunschweig 1987, str. 359–365. (Iako je imao instrukcije svoje vlade i britanske obaveštajne službe o neeksponiranju, Mihailović se tokom septembra i oktobra 1941. borio protiv Nemaca, povodeći se pre svega partizanskom retorikom o „brzoј pobjedi Sovjeta“. Ali masovne represije okupatora nad civilnim stanovništvom, kao i ishod rata na Istočnom frontu na kraju 1941, razbili su mu te iluzije. Na drugoj strani, zapadni saveznici – SAD i Velika Britanija, menjaju svoju politiku prema pokretima otpora na evropskom kontinentu, jer su SAD nakon 7. odnosno 11. decembra 1941. donele odluku da se prioritarno obračunaju sa nacističkom Nemačkom. Međutim, četnički pokret je već doneo odluku o „pasivnoj rezistenciji“ okupatoru, a primarnom i prioritarnom obračunu sa svojim ideološkim protivnikom.)

³⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu, n. d.*, str. 236–238.

Mihailovića, dok je druga to kategorički odbijala, insistirajući na jednakosti u pravima oba pokreta. O neuspehu sastanka R. Đurić je telefonom obavestio D. Mihailovića, koji mu je, prema sopstvenom kazivanju, naredio „da se odmah vrate natrag i naprave sporazum pod bilo kakvim uslovima“.⁴⁰ Iste delegacije sastaju se dva dana kasnije ponovo u Čačku i tada su predstavnici četničkog pokreta prihvatili uslove predstavnika drugog pokreta „o slobodi akcije i zadržavanju sopstvenog identiteta“ i nastavku saradnje u borbi protiv okupatora.⁴¹

U međuvremenu, otpočela je Prva neprijateljska ofanziva i pet nemačkih divizija krenulo je na Užice. Premda je Vrhovni štab partizanskog pokreta računao na dužu odbranu „Užičke republike“, posle brzog sloma kod Kadinjače ta su se očekivanja pokazala nerealnim, s obzirom na potpuni disparitet oružja – partizanskog lakog naoružanja i nemačke oklopne mehanizacije. Nakon pada Užica Srbija je bila „izgubljena“ za pripadnike NOP-a i Vrhovni štab sa glavninom snaga odlazi u Bosnu.

Međutim, nemačka ofanziva se nije zaustavila u Užicu, nego su 7. decembra nemačke divizije opkolile i Ravnu goru. U silovitom napadu razbijene su i četničke formacije, a za spasavanje Mihailovićeve glave žrtvovalo se preko 300 vojnika i oficira, među kojima su bili i Aleksandar Mišić i Ivan Fregl. Nakon toga se i Mihailovićev pokret osuo – jedan manji deo njegovih jedinica legalizuje se kod Nedića, drugi, takođe manji deo, pristupa partizanskim jedinicama, dok se većina pripadnika četničkog pokreta u Srbiji opredeljuje za „pasivnu rezistenciju“ – čekanje povoljnih uslova za nastavak oružane borbe.

Kada su se oba pokreta našla „sama sa sobom“, njihove komande izdaju polovinom decembra proglase i naređenja u kojima se međusobno optužuju i prebacuju težište borbe na obračun protiv svog ideološkog protivnika, a ne protiv okupatora. Tako se u naredbi CK KPJ od 14. decembra „zabranjuje ubuduće svaka saradnja NOP-a sa četničkim pokretom, jer on predstavlja reakcionarni velikosrpski centar, opasan za sve narode Jugoslavije. Zato je glavni zadatak NOP-a borba protiv tog centra“. Nedelju dana kasnije, 20. decembra 1941. u „Instrukciji za dalji rad“, Mihailović naređuje da „sa komunistima – partizanima ne može biti više nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje

⁴⁰ *Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, n. d., str. 559–574.

⁴¹ J. Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, n. d., str. 143–145.

socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj, jer smo jedino i isključivo samo vojska i borci za kralja, otadžbinu i slobodan narod“.⁴²

Tako su kroz te dve direktive lideri suparničkih pokreta prekinuli saradnju i formalno jedan drugom objavili rat. Od 1942. godine četnički pokret ulazi u kolotečinu politike prilagođavanja postojećem stanju u okupiranoj Srbiji (sprovodeći politiku „pasivne rezistencije“), dok NOP nastavlja sa otporom i oružanom borbom protiv okupatora, ali izvan Srbije (pre svega u Bosni i Hercegovini i manjim delom u Hrvatskoj).

Privremeno sadejstvo četničkog i partizanskog pokreta, ispunjeno nepoverenjem i incidentima, okončalo se građanskim ratom. Oba pokreta više nisu ni pokušala da nađu *modus vivendi*, ne samo u okupiranoj Srbiji nego ni na širem jugoslovenskom prostoru, kao što su to učinili različiti pokreti otpora u Francuskoj, Poljskoj i drugim zemljama. Njihovi međusobni okršaji postali su prioritetniji negoli sukobi sa okupatorskim formacijama, a u obračunima sa ideološkim protivnikom neretko su bili spremni i na kolaboraciju s okupatorom. Otuda oni, a pre svega pripadnici četničkog pokreta, sadejstvo i saradnju s Nemcima i Italijanima ne smatraju „izdajom domovine“ nego „privremenom strategijom“ u borbi protiv svog ideološkog protivnika. Za razliku od njih, u strategiji partizanskog pokreta ništa se bitno nije promenilo, iako je težište borbe usmereno ka četničkom pokretu – i dalje je zadržan aktivni borbeni stav prema okupatoru. Tako je građanski rat pod okupacijom postao osnovna karakteristika rata vođenog u Srbiji od proleća 1942. do jeseni 1944. godine.⁴³

Zaključak

Svi ratovi, bez obzira na njihov karakter, završavaju se nečijom pobedom i nečijim porazom, a u izuzetno retkim slučajevima nerešeno – sporazumom i pomirenjem. Otuda su i sva posleratna suđenja upravo takva – pobednik organizuje suđenje poraženom.

⁴² B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985, str. 447, 457–458.

⁴³ Ranko Končar, *Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 53, Novi Sad 1996, str. 79–86.

Nakon kapitulacije nacističke Nemačke i poraza svih onih koji su se na ovaj ili onaj način svrstali sa njom, pobednici su svugde u Evropi organizovali suđenje fašistima i njihovim pomagačima – kako u samoj Nemačkoj, tako i u Italiji, Mađarskoj, Bugarskoj, Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Norveškoj i svim ostalim zemljama koje su bile deo Hitlerove koalicije ili čiji su pojedinci ili grupe saradivale sa okupacionim snagama. Sudili su im antifašisti – njihovi politički i ideološki protivnici, iz političkih i ideoloških razloga – zbog saradnje sa okupatorom.

Pobednicima nikad dosta pobeđe, a poraženi, primorani da ćute – prihvataju svu odgovornost i krivicu za rat. Ali sigurno bi veličina pobeđenika bila još veća ukoliko bi bio spreman da oda priznanje pobeđenom i za nešto dobro (ako postoji) i organizuje mu makar pravedno suđenje.

Velika je nesreća za sve jugoslovenske, a posebno za srpski narod, što su protagonisti oslobodilačkih pokreta stavili u drugi plan borbu protiv okupatora, a obračun sa ideološkim protivnikom u prvi. Svaki momenat je korišćen za diskvalifikaciju i omalovažavanje druge strane, pa se ni od suđenja poraženom suparniku nije ništa drugo moglo očekivati.

Da su se kojim slučajem u toku suđenja utvrdile i javno priznale nepobitne činjenice o karakteru četničkog pokreta koji je on imao u Srbiji u drugoj polovini 1941. i kakav je bio posle – u ostalim godinama rata (kao i kakav je bio izvan Srbije – na širem jugoslovenskom prostoru), danas se možda ne bi raspravljalo o uticaju *Zakona o rehabilitaciji* na istorijske činjenice. U tom slučaju bio bi osnovan i pravno moguć zahtev da se pripadnicima četničkih formacija Draže Mihailovića (pa i njemu samom), koje su se sukobljavale sa okupacionim snagama u periodu od aprila do kraja oktobra 1941. (na prostoru Srbije) prizna status antifašističkih boraca. Ovako su kvalifikacije iznete u „ideološkoj“ optužnici i u „montiranom“ sudskom postupku D. Mihailoviću poslužile da se ode u drugu krajnost.

Literatura

Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb–Ljubljana 1978.

Blic – dnevne novine.

Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunschweig 1987.

- Hoptner, Jakob B., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Beograd 1964.
- Knežević, Radoje i Živan L., *Prva gerila u Evropi*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992.
- Končar, Ranko, *Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 53, Novi Sad 1996.
- Krizman, Bogdan, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, dokumenti, Zagreb 1981.
- Kuljić, Todor, *Ideološki temelji revizionizma*, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012.
- Ljubičić, N., Popović, K., Radovanović, J., *Užice 1941*, Beograd 1961.
- Marjanović, Jovan, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.
- Marjanović, Jovan, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd 1963.
- Martin, Dejvid, *Mreža dezinformacija – Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991.
- Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd 1979.
- Milovanović, Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga 1, Beograd 1983.
- Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, Beograd 1990.
- Nešović, Slobodan, *Svet o nama*, tom 1, Beograd 1983.
- VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, dokumenti, Beograd 2007.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knjiga dokumenata 1, Beograd 1987.
- Purković, Miodrag, *Kratka biografija Dragoljuba Mihailovića*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992.
- Radanović, Milan, *Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji*, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012.
- Radovanović, Jovo, *Tito na Ravnoj gori*, Beograd 1956.
- Rakić Vodinelić, Vesna, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje*, *Peščanik*, 1. april 2012.

- Terzić, Velimir, *Jugoslavija u Aprilskom ratu*, Beograd 1963.
Tomasevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979.
Vučković, Zvonimir, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990.
Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata*, Beograd 1990.
Vukčević, Radoje, *Na strašnom sudu*, Chicago 1968.
Zečević, Miodrag, *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, Beograd 2001.

CHARACTER CHETNIK MOVEMENT IN SERBIA IN 1941. AS REASON FOR THE ADOPTION OF THE REHABILITATION ACT

ABSTRACT: All wars, regardless of their character, ending with somebody winning and somebody's defeat, and extremely rare cases unsolved - agreement and reconciliation. Hence they all just such a trial afterward - winner organizes trial defeated. Winners never quite the victory and defeated, forced to remain silent - accept responsibility and guilt for the war. But, surely sizes winner was even greater, if he were willing to acknowledge the defeated and arranges him (if it is already necessary) a fair trial. It is unfortunate for all of Yugoslavia, particularly the Serbian people, the protagonists of the liberation movements in the second put the struggle against the occupation, and the showdown with ideological rival in first. Every moment was used to disqualify and slight ideological opponents, and neither of the trials defeated ideological movement is nothing more could be expected. If in any case during the trial, identify and publicly recognize irrefutable facts about the character of the Chetnik movement which had in Serbia in 1941. and then to the other years of the war (as well as the broader Yugoslav space), it might not have discussed the impact of the law on the rehabilitation of the historical facts. Such are the qualifications set forth in the "ideological" charges and "rigged" judicial proceedings D. Mihailovic was used to go to the other extreme. However, these features of the Chetnik movement in Serbia in 1941, will be sufficient for the passage of the Rehabilitation Act perform a complete audit of his character that he had in other years of the war.

KEYWORDS: *Chetniks, Dragoljub Mihailovic, Serbia 1941, fascism, collaborationism, revisionism.*